

KOHO ČEŠI NECHTĚJÍ?

O SYMBOLICKÉ SOCIÁLNÍ EXKLUZI V ČESKÉ SPOLEČNOSTI*

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií

ABSTRACT: In its first part, the article deals with the concept of 'social exclusion' and presents its brief history. It concentrates then on the 'symbolic social exclusion' concept, i.e. marginalization and stigmatisation of some social groups expressed verbally by public. This type of social exclusion does not necessarily be the real one but it can be an important source of real exclusion in near future. In its second part the paper brings analyses of attitudes of Czech public towards various social groups who are somehow 'different' from than the major society (be it Gypsies, immigrants, homosexuals etc.). Such attitudes have been recorded by two waves of European Values Study (EVS) carried out in many European countries in 1990/91 and 1999/2000. Comparisons of symbolic social exclusion within Europe are also presented.

Úvod

Velmi frekventovaným, až módním konceptem současné evropské sociologické literatury je pojem sociální exkluze, sociálního vyloučení. V české sociologii tento koncept zatím příliš častý není. *Velký sociologický slovník* (1996) sice heslo „exkluze sociální“ obsahuje (str. 294–295), jeho autor – Milan Petrušek – se však při jeho výkladu důsledně držel Giddensovy koncepce sociálně stratifikační (viz Giddens 1993, kap. 7) a opomenul současnou sociologickou a sociálně–politickou interpretaci. Dotkl se jej ve své monografii o nerovnosti a chudobě i Petr Mareš (1999), avšak jen okrajově; svůj jistý dluh pak splatil o rok později (viz Mareš 2000).

* Výzkum k této stati byl podporován grantem GAČR č. 403/99/0326 *European Values Study* – Česká republika 1999.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc. Fakulta sociálních studií, Masarykova Univerzita, Katedra sociologie, tel. 05–41615... , fax: 05–41615100, email: rabu@fss.muni.cz.

Dnešní význam termínu „sociální exkluze“ se do sociálněvědního diskursu dostal dvěma cestami. Ta první vedla po anglosaské linii, druhá po linii francouzské (Strobel 1996, Atkinson 1999). Anglosaské kořeny pojmu jsou spjaty s konceptem chudoby. Pro západní sociální analytiku bylo totiž značným překvapením, když zjistili, že v průběhu 80. let se znovu zjevil fenomén chudoby. Systémy sociální ochrany, které zde byly zavedeny po druhé světové válce, společně s bezprecedentním růstem totiž vedly mnohé politiky i odborníky k víře, že chudobu bude možné ze západního světa zcela odstranit. Jak říká Ringen (1988: 351):

„Jedním z nejvíce alarmujících závěrů sociálních výzkumů v průběhu posledních několika desetiletí je neobyčejná úpornost chudoby v bohatých národech západní Evropy. Dlouho se mělo za to, že s ekonomickým růstem a zvyšujícími se transfery příjmů se chudoba brzy stane věcí minulosti. Asi v polovině století se dostupná evidence [...] zdála podporovat fakt, že jsme se měli stát společnostmi, v nichž chudoba prakticky nebude existovat. Nyní se nám říká, že tomu tak není; byla to iluze. Chudoba je s námi stále a ve větším rozsahu.“

Od chudoby je k sociální exkluzi jenom kousíček. Zřetelně to ukazuje např. jedna z definic chudoby, jejímž autorem je klasik chudoby Townsend. Ten ji definoval z hlediska deprivace:

„O jednotlivcích, rodinách a skupinách v populaci můžeme říci, že jsou chudí, pokud se jim nedostává zdrojů na to, aby získali takovou výživu, aby **participovali** na aktivitách a měli takové životní podmínky a vybavení, které jsou ve společnosti, v níž žijí, obvyklé [...] Jejich zdroje jsou tak povážlivě pod průměrem toho, co mají ostatní jedinci či rodiny k dispozici, že jsou tím pádem **vyloučeni** z běžných životních vzorců, zvyků a aktivit.“ (Townsend 1979: 31; zvýraznil LR).

Chudoba je tak v tomto pohledu příčinou toho, že člověk nemůže participovat na běžném životě společnosti, takže je z ní vylučován. V této Townsendově definici se odráží pojetí, které do úvah o chudobě vnesla evropská rada ministrů v roce 1975. V její definici se praví: „Osoby sužované chudobou: jedinci a rodiny, jejichž zdroje jsou tak malé, že je to vylučuje z minimálně akceptovatelného způsobu života členskému státu, v němž žijí“ (cit. dle Strobel 1996: 174). Townsendova definice a jeho koncept deprivace se objevil také v oficiální definici chudoby, kterou přijala Velká Británie:

„Chudoba v zemích urbanizovaných a industrializovaných jako Británie je životní úroveň, která je tak nízká, že **vylučuje** a **izoluje** lidi od zbytku komunity. Aby neupadli do chudoby, musí mít takový příjem, který jim umožní **participovat** na životě komunity.“ (Supplementary Benefit Commission, 1979: 2; zvýraznil L. R.).

Jak je vidět, v anglosaském kontextu se sociální exkluze vyjevuje jako izolace a nedostatek participace na běžném životě společnosti. V tomto „chudobovském“ pojmání exkluze se úplně vytratil její původní význam, jak jej chápe tradiční sociologie zajímající se o strukturu moci a o sociální nerovnost, obecně tedy o sociální stratifikaci. Sociálně stratifikační teorie s pojmem vyloučení pracují, exkluze však referuje především k situaci, kdy určité skupiny prostřednictvím svých strategií aktivně brání jiným, aby se dostali ke zdrojům a pozicím. Tento proces nazval britský sociolog Parkin (1973) „sociálním uzavíráním“ (cit. dle Giddens 1993).

Francouzský vliv na koncept sociálního vyloučení se odvíjel od chápání role společnosti (a státu) v životě individua. Myšlenka, že ve společnosti existuje společný morální a sociální řád, který přesahuje individuální, třídní, etnické a regionální zájmy, vede k tomu, že stát (jako ztělesnění „Republiky“) má povinnost zajistit, aby všichni jeho občané byly do tohoto morálního a sociálního řádu integrovány prostřednictvím sociální solidarity a aby na tomto řádu participovali (Atkinson, 1999). Sociální exkluze je pak vnímána jako následek hlubokých sociálních a ekonomických proměn moderního světa, její příčina je spatřována především v masivní dlouhodobé nezaměstnanosti a ve vzniku izolovaných prostorů, které jsou sociálně i fyzicky segregovány od zbytku společnosti (Atkinson 1999). Francouzští badatelé, kteří pojem sociální exkluze začali používat v průběhu 70. a 80. let, aby popsali procesy, které vedou k oslabení sociálních vazeb ve společnosti, často tento termín nahrazují výrazy jako „disafilace“, „sociální diskvalifikace“ nebo „desintegrace“ (Strobel 1996).

V současnosti se sociální exkluze stává jedním z ústředních pojmů sociálních a politických debat v západoevropských zemích (Byrne 1999). Je používán dokonce tak často, že to vedlo Goodina (1996) ke zvolání: „Nedávno bylo objeveno nové sociální zlo, ‚sociální exkluze‘“. Nicméně navzdory frekvenci jeho používání je to stále pojem, na jehož přesné definici se badatelé zatím neshodli – a je to i pojem poměrně často napadaný (Atkinson 1999).

Používání „sociální exkluze“ jako analytického rámce chápou mnozí odborníci jako nešťastný počín, neboť z přísně analytického hlediska je to pojem vágní, s mnoha různě vnímanými významy – mnozí dokonce říkají, že to je pouhý eufemismus pro chudobu, který byl do sociálněvědního žargonu vnesen pouze z toho důvodu, že to je termín politicky správný (politically correct). Jiní ho ovšem vítají. Činí tak např. Byrne ve své monografii o sociální exkluzi, neboť podle jeho názoru

„v diskusích o chudých v ‚postindustriální‘ společnosti nahradil pejorativní americký import ‚podtřída‘ (*underclass*). ‚Exkluze‘ je něco, co dělají jedni druhým. Ústřední myšlenkou populární verze argumentů o ‚podtřídě‘ je to, že si za mizerné podmínky chudí mohou sami. Politicím teoretikové sociální exkluze připouštějí, že tyto špatné podmínky mohou být následkem ekonomické transformace; je to chyba ‚společnosti‘ jako celku.“ (Byrne 1999:1–2).

Když se Francouz Strobel zamýšlel nad validitou tohoto termínu, jisté důvody pro jeho popularitu našel:

„Úspěch termínu ‚exkluze‘ je pravděpodobně částečně zapříčiněn faktem, že jeho význam prochází proměnou a stává se eufemismem. Zatímco původně znamenal akci, jejímž prostřednictvím byl někdo zavržen ze skupiny, instituce či sociálního prostoru (nebo se mu zabránilo do ní vstoupit), nyní odkazuje na výsledek tohoto procesu, na situaci těch, kdo jsou vyloučeni, aniž by se poukazovalo na to, odkud a kým jsou vylučováni. [...] To, že se hovoří o exkluzi, se tak stává nejlepším prostředkem na to, aby chudí byli zticha.“ (Strobel 1996: 174).

Strobel ovšem vidí výhodu používání pojmu „exkluze“ především v tom, že tento pojem neredukuje chudobu pouze na monetární dimenzi¹ – naopak vede k tomu, že exkluze je chápána jako systematický proces marginalizace a izolace, který ovlivňuje jak jedince, tak sociální skupiny. Tento termín také indikuje, že takový proces má multidimenzionální povahu s ekonomickými, sociálními a politickými aspekty a že dává do souvislosti chudobu s nezaměstnaností, sociální integrací a – občanstvím.

Koncept občanství byl důležitým prvkem, který výrazně přispěl k dalšímu rozvoji užívání pojmu sociální exkluze. V 90. letech se objevil nový význam sociální exkluze, který se vztahoval na občanská práva. Strobel (1996) v tomto kontextu upozorňuje, jak obrovskou změnou prošel přístup k chudobě v zemích Evropské unie během uplynulých dvaceti let. Zatímco definice Evropské rady ministrů spojovala v polovině 70. let exkluzi jednoznačně s chudobou, o dvacet let později, v roce 1994, Rada Evropy přijala definici vylučovaných jako „skupin lidí kteří byli částečně nebo úplně vně efektivního rámce lidských práv“ (cit. dle Strobel 1996: 175). Tento přístup rozpracovávají Walker a Walker (1997) a říkají, že

„sociální exkluze [...] odkazuje k dynamickému procesu uzavření, plnému nebo částečnému, od jakéhokoliv sociálního, ekonomického, politického nebo kulturního systému, který určuje sociální integraci člověka do společnosti. Sociální exkluze tak může být vnímána jako odepření (nebo ne-realizace) občanských, politických a sociálních práv občanství.“ (1997: 8)

Ovšem v okamžiku, kdy je sociální exkluze chápána jako protiklad občanství, nastává, jak poukazuje Strobel, vážný politický problém: je to vážný signál, že se hroubí demokratická společnost, neboť principy, na nichž je tato společnost založena, se nestaly skutečností.

Koncept sociální exkluze tak začal obsahovat velice silný politický akcent. Upozornil totiž na zásadní otázky, jakým mechanismem drží společnost pohromadě a ja-

¹ Chudoba vymezená prostřednictvím příjmu je velmi častým způsobem definování. Chudí jsou pak ti, kdo mají nižší příjem, než je nějaká arbitrárně stanovená hranice.

kými prostředky dokáže zajistit solidaritu svých členů. Navíc nový význam sociální exkluze vedl k tomu, že debaty o nerovnostech se začaly měnit na debaty o diferencích, odlišnostech.

Tento výrazný sémantický posun ovšem vede k dalekosáhlým teoretickým důsledkům. Podíváme-li se totiž prizmatem takto chápaného konceptu sociální exkluze na jakoukoliv společnost, pak nezbude než připustit, že jakákoliv lidská vlastnost ať už to je pohlaví, rasa, výška, sexuální orientace, hodnotové preference, kulturní záliby atd. která je zdrojem sociální odlišnosti, se může stát základem úvah, zdali není příčinou sociální intolerance a sociálního vylučování. Velmi důležitým pojmem se v tomto kontextu stává *symbolická exkluze*, která vyjadřuje marginalizaci a stigmatizaci některých sociálních skupin veřejnosti (to je většinou společností), avšak ne v rovině skutečného a aktivního vylučování, nýbrž vylučování verbálního, to je skrze vyjadřování různé míry odmítání a odporu. Je samozřejmé, že v podstatě jakákoliv skupina, která je pocítována jako „jiná“, se může stát nežádoucí pro ostatní a může být verbálně odmítána. Toto symbolické vylučování se ale často může stát platformou, na níž se formuje i příslušná nesymbolická akce, akce reálného odporu doprovázená příslušnými činy. Historie, jak víme, zná takovýchto příkladů bohužel nepočítaně.

Sociální exkluze je zřídka zcela viditelná, zjevná a manifestovaná. Mnohdy má spíše latentní povahu, která může mít navíc dvojitou tvář: (1) jedinec může mít pocit, že je sociálně vylučován; (2) jedinec se může domnívat, že někteří, kdo se pohybují v jeho sociálním prostoru, jsou divní, jiní, deviantní, a proto by se – podle jeho mínění – s nimi mělo také adekvátně jednat: buď by se jim to, co je činí divnými, odlišnými, deviantními mělo zakázat, nebo by se ti divní měli dokonce „zakázat“ jako skupina úplně.

Symbolická sociální exkluze v tomto pohledu získává výrazný subjektivní moment, takže má smysl hovořit o subjektivní sociální exkluzi. Tím se sociální exkluze řadí k dalším sociálním fenoménům, např. k chudobě, mobilitě, sociálnímu statusu, které vedle své objektivní charakteristiky mají svou dimenzi subjektivní, která je analyticky velmi významná a cenná. Víme totiž, že subjektivní percepce situace je pro sociální jednání jedinců i skupin nesmírně důležitá. Proto sociologické analýzy běžně pracují s pojmem subjektivní chudoba (viz např. Mareš, Rabušic 1996), subjektivní mobilita (viz např. Matějů 2000) nebo subjektivní sociální status (viz např. Matějů, Kreidl 2000).

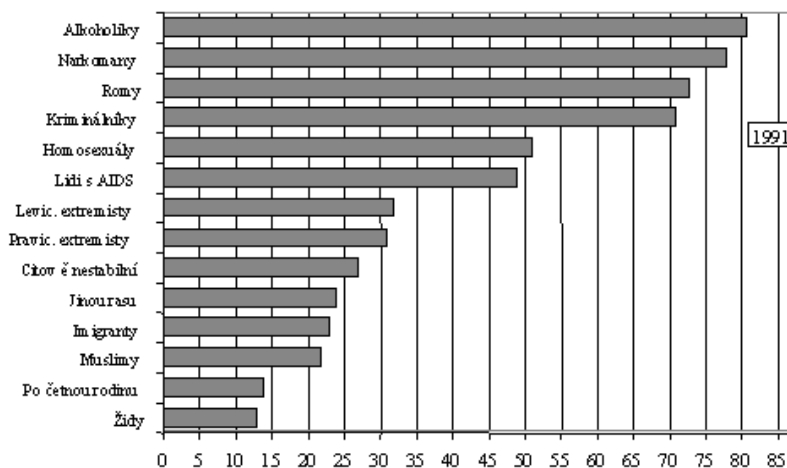
Pro sociologii a její výzkum se tak vynořuje nová úloha – vytvářet jakési „mapy sociální exkluze“, to je popsat společnost z hlediska toho, kdo se cítí vylučován a o kom si členové společnosti myslí, že by měl být vyloučen. Existence takovéto mapy pak umožní pozorovat, zdali tato symbolická exkluze nenachází i svou institucionální odezvu: zdali ti, kdo jsou pojmenováni jako „divní“, „cizí“ a „odlišní“, se těší plným občanským právům a mají – alespoň teoreticky – rovné šance a příležitosti. Řečeno zkrátka, tato „topografie sociálního vylučování“ může napovědět, do jaké míry je společnost integrována, kde jsou potenciální kořeny sociální exkluze a zdali u některých segmentů společnosti nedochází k sociálnímu uzavírání.

Pro zachycení symbolické sociální exkluze je možné použít některé indikátory, které poměrně rutinně používá sociologický výzkum. Jedním z nich může být otáz-

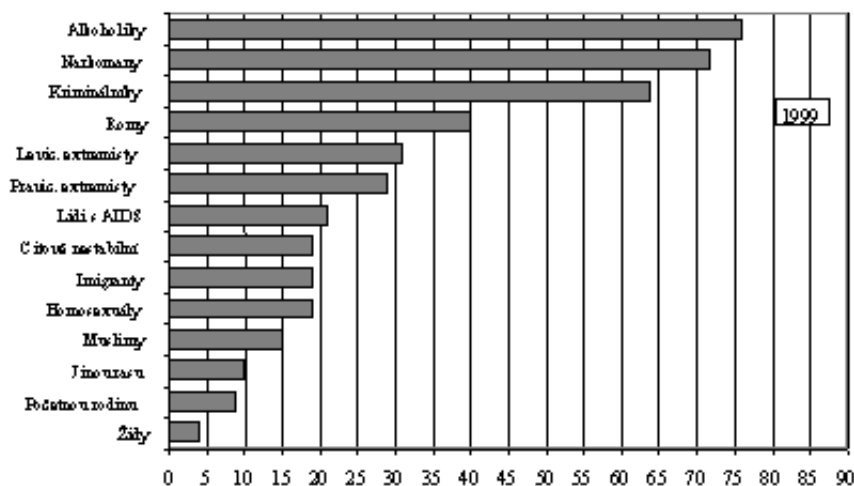
ka, která se ptá, koho by respondent nechtěl mít za sousedy; ve výzkumu je mu pak předložen seznam nejrůznějších skupin lidí a respondent u každé říká, zdali by ji nechtěl mít za sousedy. Tento indikátor byl opakovaně uplatněn ve známém mezinárodním komparativním výzkumu nazvaném *European Values Study* (EVS).²

Výsledky ukazuje obr. 1, v němž jsou uvedena data z roku 1991 a 1999. Již toto jednoduché rozložení frekvencí v obr. 1 skýtá zajímavou výpověď o českém symbolickém vylučování a o míře české sociální intolerance. Na počátku 90. let mezi nejvíce odmítané patřili narkomani, Romové, alkoholici a kriminálníci, k nim se pak, ale už v menší míře, řadili lidé nemocní chorobou AIDS a homosexuálové. Tyto skupiny byly odmítány minimálně polovinou české veřejnosti, takže tvořily jakousi odmítanou podtřídu, skupinu deviantů. Jistou míru netolerance vyjadřovalo české veřejné mínění také k levicovým a pravicovým extremistům, muslimům, imigrantům, lidem jiné rasy a citově nestabilním, které odmítalo mezi 20–35 % obyvatel.

Obr. 1: Koho by Češi nechtěli mít za sousedy v letech 1990, 1991 a 1999. (Znění otázky: „V tomto seznamu jsou různé skupiny lidí. Můžete prosím vybrat všechny ty, koho byste nechtěl(a) mít za sousedy?“)

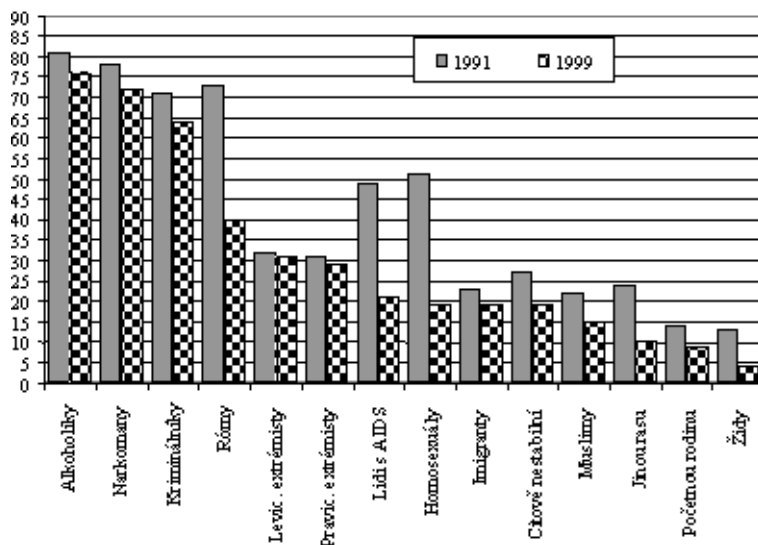

2 EVS (*European Value Study*) je longitudinální mezinárodní komparativní výzkum hodnotových orientací. Tato výzkumná aktivita byla iniciována skupinou západoevropských výzkumníků v roce 1978 (za všechny jmenujme např. de Moora, Kerkhofse a Halmana) a ti v roce 1981 zorganizovali první vlnu výzkumu EVS, která proběhla ve 26 zemích Evropy, což byla tehdy největší komparativní výzkumná aktivita vůbec. Celá akce se opakovala v letech. 1990–1991, tentokrát již za účasti většiny evropských zemí, včetně tehdejší ČSFR. Z československého datového souboru bylo možné pro analytické účely vytvořit reprezentativní soubor jak pro ČR (o velikosti $N = 2110$), tak pro Slovensko ($N = 1135$). V roce 1999 proběhla již třetí vlna EVS a ČR je opět zastoupena. Výzkum byl proveden v květnu 1999 na reprezentativním výběrovém souboru české populace starší 18 let ($N = 1908$) pod vedením Jana Řeháka a autora této statě. Sběr dat provedla agentura SAC&C.

Rok 1999 ovšem znamenal značnou proměnu v sociálním vylučování. Především, z deviantů zůstali již jen alkoholici, narkomani a kriminálníci, kteří byli odmítáni v podstatě se stejnou intenzitou jako na počátku let devadesátých. Intenzita odmítání všech ostatních skupin se ovšem výrazně snížila, však také průměrný počet odmítaných skupin se snížil na 4,29 (směr. odchylka 2,66). Celkový pokles v intenzitě vylučování znázorňuje obr. 2.

Obr. 2: Srovnání odmítaných skupin v letech 1991 a 1999, Česká republika. Pramen: EVS 1991 a EVS 1999.

Všimněme si např. poklesu odmítání romské populace. Za devět let se původní intenzita asi 75 % odmítání snížila na 40 %. Obrovský pokles intolerance nastal také

u vnímání lidí s AIDS (pokles z asi 50 % v roce 1990 na 20 % v roce 1999), dále u homosexuálů a lidí jiné rasy. Na druhé straně tolerance k lidem jiné rasy, muslimům, židům a také početným rodinám byla podle výpovědí respondentů v roce 1999 velmi vysoká.

Abychom dostali lepší obraz toho, jakou úroveň a jakou strukturu má české symbolické vylučování, ukažme si naše data ve srovnání s evropskými zeměmi (viz tab. 1).

Tab. 1a: Sociální vylučování ve vybraných evropských zemích v roce 1990–1991 (podíl osob v procentech, kteří danou skupinu označily za ty, které by nechtěli mít za sousedy v %). Pramen: EVS 1990-1991.

1990	Narkomani	Kriminální	Alkoholiky	Homosexuály	Levič. extrém.	Pravic. extrém.	Lidi s AIDS	Chovně nestab.	Romy	Muslimy	Imigranty	Jiné rasy	Počet. rodiny	Židy	Index netolerance
Bulharsko*	69	70	73	68	69	65	63	53	22	41	34	39	24	30	72
SR*	74	73	76	62	26	28	58	30	71	26	23	28	18	26	62
ČR*	78	71	81	51	32	31	49	27	73	22	23	24	14	13	59
Polsko	78	75	85	71	17	14	57	49	37	20	10	17	9	18	55
Slovensko	47	38	45	43	32	34	42	37	43	38	41	40	41	38	55
Portugalsko	60	59	51	50	33	30	44	47	17	18	10	15	15	19	47
NDR	59	35	72	34	58	70	20	20	15	20	19	12	7	8	45
SRN	60	28	64	34	51	62	29	31	13	20	16	10	8	7	43
Itálie	60	48	51	39	30	34	44	34	13	15	15	13	12	13	42
Fakousko	60	32	60	43	43	42	32	20	11	14	20	8	5	11	40
Belgie	53	28	50	24	34	38	24	21	16	26	21	17	8	13	37
Nizozemí	73	29	59	12	48	53	16	20	8	15	10	8	8	4	36
Španělsko	60	38	41	32	25	28	36	24	8	11	8	9	7	8	33
Švédsko	65	35	45	18	24	29	18	17	9	17	9	6	5	6	30
Francie	44	20	50	24	24	33	15	17	8	18	13	9	8	7	29

Pozn.: Index netolerance byl vytvořen jako součet skupin, které respondent uvedl, že je nechce mít za sousedy. Z něj byla vypočtena průměrná hodnota pro každou zemi. Index netolerance nabývá hodnot v intervalu <0;14>. Čím vyšší hodnota tohoto indexu, tím netolerantnější veřejnost daná země má.

* Výzkum proveden v roce 1991.

Tab. 1b: Sociální vylučování ve vybraných evropských zemích v roce 1999 (podíl osob v procentech, kteří danou skupinu označily za ty, které by nechtěli mít za sousedy v %). Pramen: EVS 1990-1991.

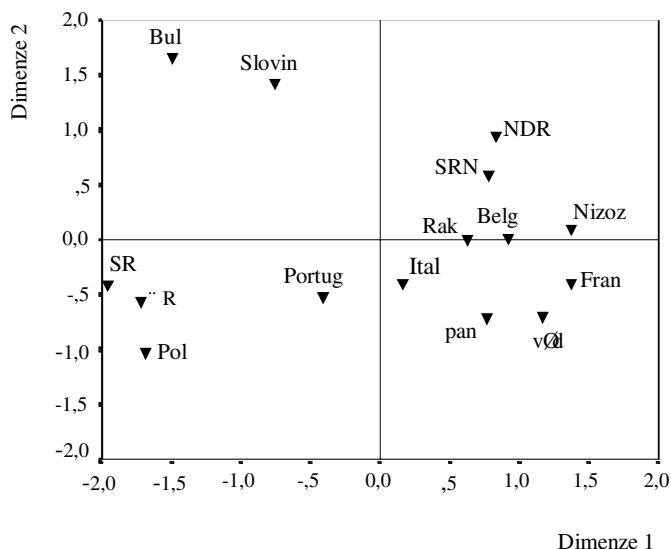
1999	Narkomany	Kriminálníky	Alkoholiky	Homosexuály	Levt. extrém.	Pravic. extrém.	Lidé s AIDS	Citově nestab.	Romy	Muslimy	Imigranty	Jiné rasy	Počet. rod.	Židy	Index netolerance
Bulharsko	72	75	76	54	54	53	52	44	54	21	25	28	12	18	6,4
SR	79	82	80	44	19	17	45	22	77	25	23	17	10	10	5,5
Polsko	69	68	78	55	18	15	44	59	39	24	24	17	11	25	5,4
Slovensko	65	41	69	44	36	37	33	30	37	23	16	12	9	17	4,7
ČR	73	64	76	20	31	29	21	19	40	15	19	9	9	4	4,3
Itálie	55	47	40	29	28	30	31	38	56	17	17	16	14	13	4,3
Belgie	51	30	45	17	36	46	13	22	35	22	18	17	9	13	3,8
Rakousko	53	27	53	25	50	60	17	18	25	15	12	7	4	8	3,8
Nizozemí	73	32	58	6	50	69	8	25	20	12	5	5	8	2	3,7
SRN	62	27	57	15	50	77	12	23	34	11	8	5	6	5	3,5
NDR	53	23	54	14	45	70	11	23	33	14	14	7	8	9	3,4
Francie	48	21	46	16	25	43	9	23	40	16	12	9	9	6	3,2
Španělsko	53	32	35	16	25	29	21	20	28	11	9	10	6	9	3,0
Portugalsko	48	44	38	25	11	12	27	28	37	8	3	8	5	11	3,0
Švédsko	62	33	34	6	23	49	7	17	20	9	3	3	4	2	2,7

Pozn.: Index netolerance byl vytvořen jako součet skupin, které respondent uvedl, že je nechce mít za sousedy. Z něj byla vypočtena průměrná hodnota pro každou zemi. Index netolerance nabývá hodnot v intervalu <0;14>. Čím vyšší hodnota tohoto indexu, tím netolerantnější veřejnost daná země má.

Data v tabulkách 1a a 1b jsou velmi zajímavá sama o sobě, nicméně ve svém množství jsou pro interpretaci relativně nepřehledná, a proto potřebují jistou statistickou úpravu. Tu nabízí technika multidimenzionální škálování, jehož prostřednictvím je možné jednotlivé země umístit do dvojrozměrného prostoru z hlediska toho, jak se v rámci daných dat podobají a nepodobají. Výsledek této operace je uveden na obr. 3 a 4.

Obr. 3: Podobnost evropských zemí z hlediska sociálního vylučování některých skupin obyvatelstva v roce 1990–91 (Multidimenzionální škálování).

Pramen: Datový soubor EVS 1990–91.

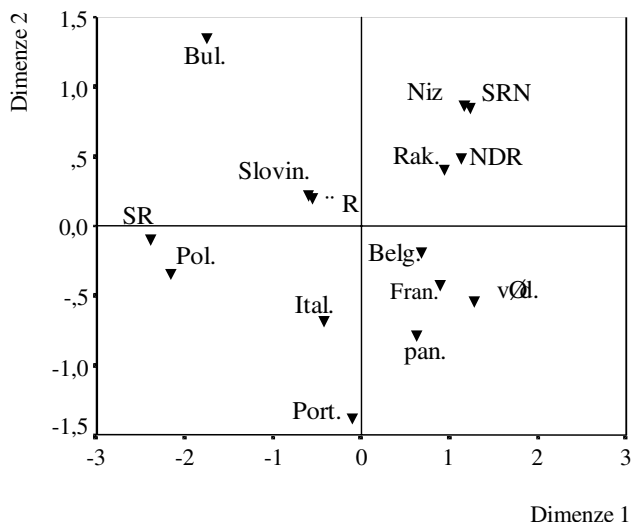

V roce 1990–91 si byly z hlediska míry netolerance podobné Slovensko, Česká republika a Polsko, tedy země střední Evropy, které v grafu vytvářejí společný shluk. Všechny tři se vyznačovaly vysokými podíly respondentů, kteří symbolicky vylučovali mnohé skupiny ze svého sociálního prostoru. Vysoké hodnoty netolerance, ale poněkud jiného druhu než Polsko, ČR a SR, vykazovaly také země druhého shluku, Bulharsko a Slovinsko. V opačném pólu obrázku se shlukují země západní Evropy. Všimněme si, blízkosti SRN a NDR, které jsou si v míře netolerance velmi blízké. Přidružily se k nim dále Rakousko, Belgie a Nizozemí. Zemí, která z hlediska intolerance ležela mezi střední východní Evropou a Evropou západní, bylo v roce 1991 Portugalsko. Určitou specifickou podskupinu tvořilo Španělsko a Švédsko s velmi nízkými hodnotami intolerance a sociálního odmítání.

Podíváme-li se na obr. 4, uvidíme, že v roce 1999 doznala struktura evropského vylučování některých podstatných změn.

Obr. 4: Podobnost evropských zemí z hlediska sociálního vylučování některých skupin obyvatelstva v roce 1999 (Multidimenzionální škálování).

Pramen: Datový soubor EVS 1999.

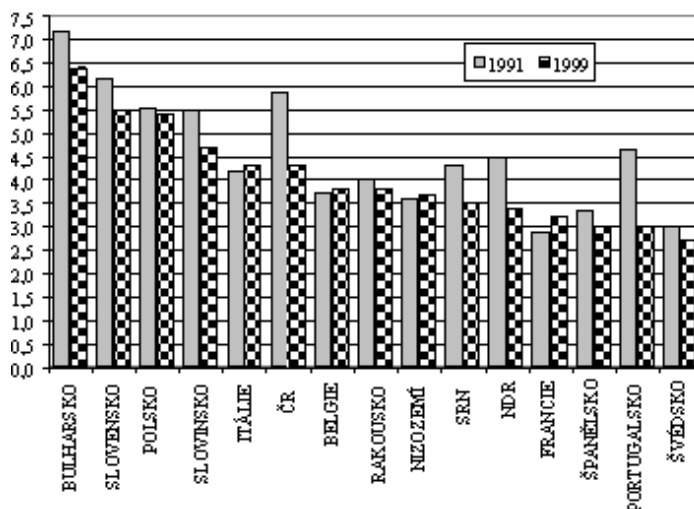
ČR a Slovinsko vytvořilo zvláštní shluk, který jako by směřoval do shluků zemí západoevropských, neboť jejich míra intolerance k různým skupinám osob se celkově oproti roku 1990–91 snížila. Nizozemí, SRN, bývalá NDR a Rakousko vytvořily samostatný germánský shluk. Třetím shlukem je seskupení Belgie, Francie a Švédska, k nimž je možno přiřadit snad také Itálii a Španělsko. Portugalsko má svou intoleranci zcela specifickou. Velmi zajímavým výsledkem je to, že Bulharsko, Slovensko a Polsko si v podstatě udržely své pozice z roku 1991.

Aby naše představa o celkové míře intolerance byla úplná, ukažme si ji ještě prostřednictvím indexu intolerance (způsob jeho vytvoření je uveden v poznámce u tab. 1a), který je zobrazen na obr. 5. Z obrázku je patrné, že v obou obdobích se nejnetolerantněji vyjadřovala veřejnost bulharská, slovenská a polská. K největšímu poklesu v netolerantních odpovědích došlo v průměru v České republice, Portugalsku a bývalé NDR, nejnižší míru netolerance si udrželo Švédsko. Pro západoevropské státy obecně platí, že postoje jejich veřejnosti byly z hlediska vyjadřované netolerance v obou obdobích více méně stabilní.

Obř. 5: Index netolerance v jednotlivých evropských zemích v letech 1990–91 a 1999.

Pramen: Datový soubor EVS 1990 a 1999.

Ukazuje se tedy, že západní evropské země jsou ve srovnání se zeměmi bývalé-

ho komunistického světa více tolerantní a méně netolerantní vůči skupinám, které jsou „jiné“ než běžná populace. V roce 1999 byl tento rozdíl vskutku markantní. Korelace mezi tím, zda země patří k západnímu nebo východnímu systému, a výší indexu netolerance byla 0,83.³ Převedeme-li tento prostý koeficient korelace na tzv. koeficient determinace (umocněním na druhou a vynásobením stem), zjistíme, že samotný fakt, zda respondent pocházel ze země západní nebo východní, vysvětloval plných 69 % variability indexu netolerance. Co je v pozadí?

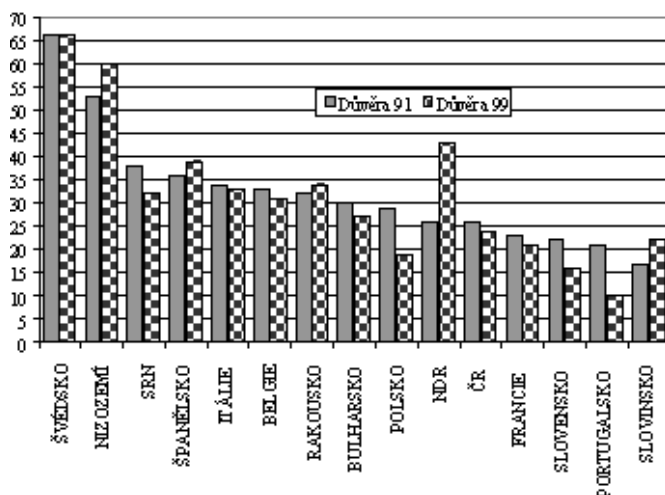
To, že člověk odmítá někoho – byť verbálně a tedy symbolicky – a nepřeje si, aby s ním žil v sousedství, je výrazem strachu, nedůvěry a sobectví. Sociálně-psychický fenomén důvěry je pro fungování lidské společnosti nesmírně důležitý. „Důvěra je formou sociálního kapitálu, jako jsou peníze formou kapitálu skutečného,“ říká Ridley (2000: 260). Almond a Verba (1963) ve své knize o politické kultuře ukázali, že vzájemná důvěra mezi lidmi je jedním ze základních momentů fungování demokratických principů ve společnosti. Podobně i Inglehart (1990) soudí, že mezi demokratickými strukturami a důvěrou v ostatní lidi je vysoká souvislost. Někteří politologové ovšem zdůrazňují, že interpersonální důvěra je charakteristická až pro vyspělé moderní demokracie, že tedy je efektem demokracie (viz např. Muller, Seligson 1994). Základním principem tradičních společností totiž bylo, že důvěřovat je možné pouze lidem ze svých rodinných struktur a snad ještě těm, koho člověk osobně a dobře znal. Všichni ostatní byli cizí, a tudíž nepřátelé. Tato obezřetnost byla pro

3 Zde byla vytvořena dichotomická proměnná s hodnotami 1 = západní země, 2 = východní země.

každodenní život zcela fatální. Běžnou součástí života moderních společností, které jsou založeny na fungování rozsáhlých korporací a byrokracií, je vzájemný a každodenní styk zcela cizích lidí v rámci jejich relací ekonomických, politických a sociálních. Pokud by si navzájem nedůvěřovali, nemohla by moderní společnost existovat ani vteřinu.⁴ Zdá se ovšem, že otázka o kauzálním vztahu mezi interpersonální důvěrou a fungující demokracií má podobu otázky o slepici a vajíčku.

Údaje o míře interpersonální důvěry v evropských zemích poskytují data z výzkumů EVS. Standardně totiž pokládají otázku, která slouží jako indikátor interpersonální důvěry.⁵ Míra této důvěry je v zemích západních a východních odlišná, jak ukazuje obr. 6. V západních zemích byla v průběhu devadesátých let v průměru vyšší interpersonální důvěra než v zemích bývalého reálného socialismu – průměrný podíl respondentů, kteří odpověděli, že lidem je možné důvěřovat byl v obou časových obdobích pro západní země 36–37 %, pro země bývalého reálného socialismu 25 %.⁶

Obr. 6: Podíly respondentů ve vybraných evropských zemích, kteří tvrdili, že většinou lidem je možné důvěřovat v letech 1990 a 1999 (v procentech).
Datový soubor EVS 1990 a 1999.

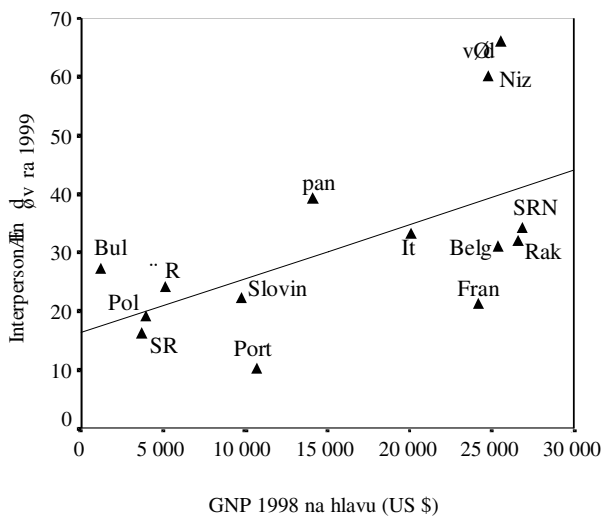

- 4 Proto ekonom Kenneth Arrow prohlásil: „Doslova každá obchodní transakce v sobě obsahuje prvek důvěry“ (cit. dle Ridley 2000: 260). Vyhroceným, nicméně ilustrativním příkladem fatální nutnosti interpersonální důvěry je situace při koupi např. jablek na tržišti. Pokud by trhovce trval na tom, že jablka kupujícímu nedá, dokud nedostane peníze do ruky a kupující by naopak trval na tom, že nezaplatí, pokud nebude mít jablka v tašce, směna by nemohla proběhnout a celý systém by se zhroutil.
- 5 Otázka zní: Mohl(a) byste říci, podle svých životních zkušeností, že většině lidí je možno důvěřovat, nebo musí být člověk ve styku s ostatními velmi opatrný? 1. Většině lidí je možno důvěřovat; 2. Člověk musí být ve styku s ostatními velmi opatrný.
- 6 Vysvětlení nízkého podílu důvěry v ostatní podává zajímavě Možný (1991).

Symbolická sociální exkluze by pravděpodobně měla mít vazbu na interpersonální důvěru. Pokud totiž zásadně nedůvěřujete lidem obecně, těžko budete tolerantně přijímat „jiné“ a „cizí“ do svého sousedství. Podle této hypotézy bychom tedy měli nalézt relativně vysokou korelaci mezi interpersonální důvěrou a celkovou tolerancí k „jiným“ sociálním skupinám. A také jsme ji našli. Mezi tolerancí k jiným skupinám a interpersonální důvěrou existuje v evropských zemích souvislost. Z agregovaných dat EVS vyplývá,⁷ že v roce 1991 měla korelace mezi znaky DUVERA91 a INTOL91 hodnotu Pearsonova koeficientu $-0,49$, v roce 1999 pak hodnotu $-0,43$. Což znamená, že vysoké hodnoty indexu netolerance k jiným skupinám obyvatel byly doprovázeny i nízkými podíly respondentů, kteří tvrdili, že většině lidí je možné důvěřovat.

To, zda si lidé navzájem důvěřují či ne, a to, zda mají tendenci odmítat a vylučovat „jiné“, souvisí s tím, do jaké míry lidé zažívají ekonomický blahobyt. Úroveň ekonomického vývoje je v Evropě silným prediktorem některých hodnot, především hodnot spojených s demokracií a s občanskou společností, ale také s kulturními normami. Jak interpersonální důvěra, tak symbolická exkluze vykazují silnou relaci s ekonomickým výkonem. Následující obrázky 7 a 8 nás o tom přesvědčují.

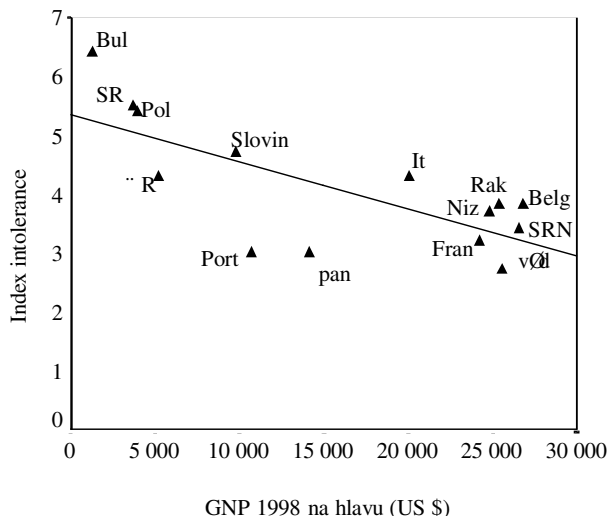
Obr. 7: Lineární regrese mezi GNP na hlavu a interpersonální důvěrou v evropských zemích v roce 1999. Pramen: EVS 1999 a World Population Data Sheet 2000 pro údaje o GNP.

Pozn.: Beta = 0,58, R2 = 0,34

7 Tuto agregaci jsem provedl tak, že jsem vytvořil nový datový soubor, novou matici dat, která měla pouze 15 případů, to je 15 analyzovaných zemí. Proměnné této matice byly DUVERA91 a DUVERA99, to je procentní podíly respondentů, kteří v jednotlivých zemích souhlasili s výrokem, že lidem je možné důvěřovat, a INTOL91 a INTOL99, to je průměrné hodnoty indexu intolerance v jednotlivých zemích. Příslušné korelace jsem pak počítal ne z primárních dat, ale z dat takto agregovaných.

Obr. 8: Lineární regrese mezi GNP na hlavu a indexem intolerance v evr. zemích, roce 1999. Pramen: EVS 1999 a World Population Data Sheet 2000 pro údaje o GNP.

Pozn.: Beta = -0,73, R2 = 0,53

Vidíme, že především symbolická sociální exkluze indikovaná indexem netolerance se přibližuje lineární funkci. Vypočtená regresní rovnice pro tyto dvě proměnné ($y = 5,35 - 0,00008 * \text{GNP}$) znamená, že každé zvýšení GNP o 10 000 amerických dolarů přináší v tomto modelu snížení hodnoty indexu intolerance o 0,8 bodu. Čistě teoreticky, pokud bychom věřili, že velikost GNP je skutečně rozhodující proměnnou, a pokud bychom chtěli, aby se index intolerance rovnal nule, to je aby žádná skupina nebyla vylučována ze života v sousedství, musel by na základě naší rovnice být GNP na hlavu 66 875 dolarů.

Takto mechanicky ale společnosti a lidé nefungují. Biolog Matt Ridley ve své knize, v níž sledoval evoluční základy nesobeckého jednání člověka, říká že „naš sklon organizovat se do soupeřících skupin nás příliš snadno dovádí k předsudkům a myšlenkám na genocidu“ (2000: 259). Domnívá se, spolu s dalšími biology, kteří zaměřili svou pozornost na genový základ lidské existence (viz např. Dawkins 1998), že lidé mají instinkty pro egocentrické a asociální jednání; mají však i instinkty, které nás vedou ke kooperaci s bližními. Aby v našem jednání převážily instinkty kooperující, navrhuje v souladu se závěry Roberta Putnama, jenž problematiku důvěry a sociálního kapitálu intenzivně studoval (viz např. Putnam 1993) a který zjistil, že občanské ctnosti upadají všude tam, kde lidskou vzájemnost nahradí autorita, abychom zmenšili rozsah a moc státu. Učiníme tak např. tím, že vrátíme život do obcí, spolků, klubů a svépomocných družstev, zkrátka že budeme rozvíjet občanskou společnost. Ridley míní, že

„své instituce musíme uspořádat tak, aby odpovídaly našim instinktům. To v prvé řadě znamená, že musíme podporovat svobodnou směnu mezi sobě rov-

nými jednotlivci [...] Musíme podporovat svobodnou výměnu zboží a myšlenek, neboť ta je materiálem pro důvěru, jež je základem ctnosti.“

(Ridley 2000: 275)

Závěr

V této stati jsem se zabýval některými aspekty sociální exkluze, především pak její zvláštní formou – symbolickou sociální exkluzí. Z výzkumných dat, která jsem zde prezentoval, vyplývá, že – obecně řečeno – symbolická exkluze je v průměru nižší ve společnostech západoevropských než v transformujících se společnostech bývalého komunistického bloku. Je samozřejmě velkou otázkou, do jaké míry jsou odpovědi, které vyjadřují respondenti při výzkumných rozhovorech na citlivou otázku tolerance či netolerance vůči jiným osobám a skupinám, vedeny spontánními pocity a do jaké míry jsou obroušeny vědomím „politické korektnosti“. Na takovouto otázku odpověď (zatím) neznám. Pravděpodobné je však to, že míra tolerance vůči „cizímu“ a „jinému“ je výrazně ovlivněna otevřeností společnosti. Demokratická společnost je současně i společností otevřenou a od míry demokracie a otevřenosti se jistě odvíjí i míra tolerance a nevylučování.

Bylo by příliš idealistické a vysoce nesociologické předpokládat, že tendence k jistému vylučování zmizí z lidského vědomí a z lidských praktik. Sociologie ví, že soutěž je inherentní charakteristikou lidské povahy, sociální psychologie doložila, že koncept my a oni hraje důležitou roli v socializaci jedince a v existenci každé skupiny, biologové dnes dokonce říkají, že jsme ve shodě se šimpanzi xenofobní a že „nenapravitelný tribalismus je v naší povaze. Sousední nebo konkurenční skupina, ať si ji definujeme jakkoliv, je automaticky nepřítelem“ (Ridley 2000: 177).

Navzdory těmto poznatkům je nicméně snaha o minimalizaci sociálního vylučování velmi smysluplná. I kdyby umírněné odpovědi našich západoevropských sousedů na indikátory vylučování byly pouze výsledkem „kontaminace“ vědomí, že „na veřejnosti mám odpovídat tak, jak se sluší“, je zde velká naděje, že verbální tolerance povede nakonec i k jisté toleranci behaviorální. Tlak na minimalizaci symbolického vylučování totiž zakládá obecnou kulturní normu a ta je, jak víme, regulátorem sociálního chování par excellence.

Ivo Možný (1991) končil svůj sociologický esej o důvodech české sametové revoluce výzvou jednomu každému z nás: „Důvěřuj ostatním“. V naplnění tohoto mravního imperativu viděl nejvýznamnější podmínku pro vytvoření standardní demokratické společnosti. V poslední větě svého eseje si ovšem povzdechl, že to asi nebude vůbec jednoduché.

Dnes se ukazuje, že měl hlubokou pravdu. V předmluvě k reedici svého dílka po deseti letech od sametové revoluce (viz Možný 1999), v níž rekapituluje, co jsme tehdy nevěděli, konstatuje, že je sám překvapen, jak tvrdošijně se deficit důvěry v české kotlině udržuje. Na významu důvěry jakožto podmínce pro vybudování kapitalismu a občanské společnosti nicméně trvá.

Souhlasím s ním. A dodávám, že úměrně, ruku v ruce se zvyšující se interpersonální českou důvěrou je snad možné čekat, že sociální ne–vylučování marginálních skupin se stane trvalou charakteristikou postojů českých občanů.

Literatura

- Almond, G., Verba, S. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press, Princeton.
- Atkinson, R. 1999. „Citizenship and the struggle against social exclusion in the context of welfare state reform.“ Pp. 58–69 in *Citizenship and Welfare State Reform in Europe*, ed. by Busemaker, London/New York: Routledge.
- Byrne, D. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University press.
- Dawkins, R. 1989. *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta; anglicky vyšlo pod názvem *The Selfish Gene* v r. 1976 v Oxford University Press.
- Giddens, A. 1993. *Sociology*. Second Edition. Polity Press.
- Goodin, R. E. 1996. „Inclusion and exclusion.“ *Archives Européennes de Sociologie* 37, 2: 343–371.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Basanez, M., Moreno, A. 1998. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: SLON.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* (v tisku).
- Mareš, P., Rabušic, L. 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti (Subjective Perception of Poverty in the Czech Republic).“ *Sociologický časopis* 32, 3: 297–315.
- Matějů, P. 2000. „Subjektivní mobilita – rekonstrukce souvislostí mezi objektivním a subjektivním sociálním statusem.“ Pp. 37–71 in *Nerovnost, spravedlnost, politika*, ed. by Matějů, P., Vlachová, K. Praha: SLON.
- Matějů, P., Kreidl, M. 2000. „Obnova vnitřní konzistence sociálně–ekonomického statusu.“ Pp. 17–36 in *Nerovnost, spravedlnost, politika*, ed. by Matějů, P., Vlachová, K. Praha: SLON.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno*. Praha: SLON.
- Možný I. 1999. „Co jsme před deseti lety nevěděli.“ Pp. 11–24 in *Proč tak snadno.*, Možný, I. Druhé vydání. Praha: SLON.
- Muller, E. N., Seligson, M. A. 1994. „Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationship.“ *American Political Science Review* 88, 3: 632–652.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: McGibbon and Kee.
- Petrusek, M. 1996. „Exkluze sociální.“ Pp. 294–295 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Putnam, R. 1993. *Making Democracy Work: Civil Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

- Ridley, M. 2000. *Původ ctnosti. O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Spektrum, Portál; anglicky vyšlo v r. 1996 pod názvem *The origins of virtue*. London: Penguin Books.
- Strobel, P. 1996. „From poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights?“ *International Social Science Journal* 148, June: 173–189.
- Supplementary Benefits Commission. 1979. *Annual Report for 1978*. Cmnd 7725, HMSO.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household resources and Standards of Living*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Walker, A., Walker, C. (Eds.) 1997. *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- World Population Data Sheet 2000*. 2000. Washington: Population Reference Bureau.

Summary

The paper seeks to answer the main question: To what extent are Czechs tolerant towards ‘different’ social groups with whom they have to share their social space? The paper thus deals with the problem of ‘symbolic social exclusion’ which is defined here as marginalisation and stigmatisation of some social groups expressed verbally by public. As the Czech society has not been very diverse one for about forty years, one can expect that its contemporary diversification brought about by immigrants, political extremists, people with AIDS etc. would not be perceived smoothly and without resistance.

The paper consists of two parts. Its first one present a brief history of the evolution of the ‘social exclusion concept’ which is a new term in Czech sociological discourse. The second part brings main analyses of symbolic social exclusion of some of marginal groups. It does so by means of the European Values Study (EVS) data which were recorded in two waves of special social surveys carried out among European publics in 1990/1991 and 1999/2000. One of its item which asks who would respondents not like to have as neighbours was chosen by the author as an indication of symbolic exclusion.

The data reveal that in 1991, Czechs were rather intolerant with strong tendency to exclude symbolically alcoholics, drug addicts, people with HIV, homosexuals and Gypsies. However, by 1999, the tolerance increased and symbolic exclusion was manifested less frequently (figure 2). On European level, in terms of overall tolerance that was measured here as the index of sum of expressed exclusions (in the index 0 means absolute tolerance toward all the ‘different’ social groups, and 14 absolute intolerance meaning that each of the 14 suggested groups was refused as a potential neighbour), Czechs – together with Bulgarians, Slovaks and Poles – belonged to most intolerant populations in Europe (table 1a). By 1999, the position of Czechs improved (table 1b). The similar development was found also in Slovenia and former GDR (compare figures 3 and 4) which are all countries that do reasonably well in their process of transformation. As the correlation between the level of GNP per ca-

pita and the level of intolerance is high, a conclusion is made that the affluence goes hand in hand with democracy which brings about higher degrees of tolerance towards minor social groups. Such conclusion is supported by another strong tendency found in the EVS data: more affluent countries are, generally speaking, more trustful toward people in general. Also, there was found a relatively strong correlation between the level of tolerance and the level of interpersonal trust.

At the end the author expresses some doubts whether the higher levels of interpersonal trust and lower levels of symbolic social exclusion found systematically in Western countries compared to their Eastern cousins are not caused partially by the higher degree of the Western sense of what is 'politically correct'.